2980-2806

Dorlion Journal

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Vol./Cilt: 2 / Issue/Sayı: 2, December/Aralık 2024, pp./ss. 342-365.

Tahâvî'nin Resmü'l-Mushaf Meselesine Bakışı

Al-Tahāwī's View of the Issue of Rasm al-mushaf

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14181062

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
10.10.2024

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
18.11.2024

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
31.12.2024

Dorlion Journal

Dr. Öğr. Üyesi Lokman YILMAZ
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi,
İzmir, TÜRKİYE.

lokman.yilmaz@ikc.edu.tr

ORCID ID

https://orcid.org/0000-0002-4619-0159

SCREENED BY iThenticate® Professional Plagiarism Prevention

Öz

Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin *Şerhu müşkili'l-âsâr* isimli eseri, rivayetlerde geçen tartışmalı konuları değerlendirirken resmü'l-mushaf ile ilgili meselelere de bir müşkil olarak yer vermektedir. Mevzubahis konuya onun sadece adı geçen eserinde tesadüf edilmektedir. Ehl-i sünnet akaidinin inşasındaki rolü ve kıraat ilmindeki seçkin yeri hasebiyle Tahâvî'nin değerlendirmeleri bu alanla ilgilenler için önem arz etmektedir. Müellif zaman zaman farklı başlıklar altında resmü'l-mushafa dair meselelere değinse de ilgili değerlendirmeler genelde belli başlıklar altında toplanmıştır. Onun bu konuda yazdıkları altı başlık altında incelenmiştir. Tahâvî Hz. Osman zamanına kadarki süreçte özellikle Hz. Ebû Bekir dönemindeki Kur'an kitâbetine ve resmî bir mushafın yazımını gerekli kılan olaylara temas etmektedir. Resmü'l-mushaf meselesindeki sahâbe icmâsının hüccetliğine vurgu yapan müellif, bu konuda âhâd haberlere tâbi olanların yanlış yolda olduğunu, bir delile dayanmadan mushaf hattına aykırı okuyuşların peşinden gidenlerin ise apaçık mürted olduğunu ısrarla söylemektedir. *Şerhu müşkili'l-âsâr*'da resmü'l-mushafa uygun olan okuyuşlara ve bu bağlamdaki kıraatlere örnekler verilmekte, kıraat imamlarının hatta muhalif olmayan tercihlerinin Kur'an olduğu vurgulanmaktadır. Kıraat imamları ise diğer sahih kıraati tercih eden kurrâya baskı yapmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat İlmi, Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, Cem', Resmü'l-mushaf.

Abstract

Abū Jaʿfar al-Taḥāwī's Sharḥ al-Mashkīl al-ʿAsār, while evaluating the controversial issues in the narrations, also includes the issues related to resm al-mushaf as an issue. This issue is encountered only in the aforementioned work. Taḥāwī's evaluations are important for those interested in this field due to his role in the construction of the Ahl al-Sunnah aqīdah and his distinguished place in the science of qiraat. Although the author occasionally touches upon issues related to rasm al-mushaf under different headings, his evaluations are generally grouped under certain headings. His writings on this subject are analyzed under six headings. Al-Taḥāwī touches upon the Ḳurʾānic scribing until the time of 'Uthman, especially during the reign of Abū Bakr, and the events that necessitated the writing of an official mushaf. Emphasizing the authenticity of the ijmā of the Companions on the issue of the rasm al-mushaf, the author insists that those who are subject to ahād reports on this issue are on the wrong path, and those who follow recitations that are contrary to the calligraphy of the mushaf without evidence are blatant apostates. In Mushkil al-asār, examples of recitations that are in accordance with the rasm al-mushaf and the ḳirāʾa in this context are given, and it

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Yılmaz, Lokman. "Tahâvî'nin Resmü'l-Mushaf Meselesine Bakışı". *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 2/2 (Aralık 2024), 342-365. https://doi.org/10.5281/zenodo.14181062

CC BY-NC 4.0 DEED

is emphasized that the ḳirāʾa preferences of the ḳurrāʾ imams that do not oppose the writing are Ḳurʾān. The ḳirāʾa imams did not oppress the ḳurrāʾ who preferred the other authentic ḳirāʾa.

Keywords: *Science of Ḳirāʾa, Al-Taḥāwī, Al-Mushkil al-āthār, Compilation, Rasm al-mushaf.*

1. GİRİŞ

İlâhî vahiy Hz. Peygamber'e farklı şekillerde nâzil olsa da onun insanlara ulaşması ve yayılması ses ile gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Kur'an'ın kendisini *el-Kitâb* olarak tavsif etmesi tabiatıyla onun yazılı bir metin olmasını zorunlu kılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'in nâzil olduğu dönemde Mekke'de okuma yazma bilenlerin sayısı son derece sınırlıdır. Çünkü hem yazılı işlemleri zorunlu kılacak kurumsal bir düzen hem de buna ihtiyaç duyacak sosyolojik bir ortam mevcut değildir. Bu durum bir dezavantaj gibi görülse de Arapların sesli hafızasının son derece gelişmesine vesile olmuştur. Ayrıca Arap yazısının iptidai bir formda olması, yazı malzemelerine ulaşmanın, onları kullanmanın ve muhafaza etmenin zorlukları gibi sebepler de yazının gelişmesinin önündeki engellerdendir.[1]

Yazının ihtiyaçtan ziyade bir itibar meselesi olduğunun farkında olan Hz. Peygamber, Mekke döneminin henüz başlarından itibaren nâzil olan Kur'an âyetlerinin yazılması için azami gayret göstermiştir. Kendisi okuma yazma bilmediği (ümmî olduğu) halde *vahiy kâtibi* ismi verilen sahabiler aracılığıyla Kur'an'ın en kolay ulaşılabilen malzemelere yazılmasını sağlamıştır. İlerleyen zamanlarda daha sağlam ve sağlıklı malzemelere yazılan âyetler/sûreler bir araya getirilerek bir suhuf oluşturulmuştur. Hz. Peygamber tarafından Akabe biatlarına (621-622) katılan Râfi' b. Mâlik (öl. 3/625) aracılığıyla Medine'ye ulaştırılan bu suhuf (derleme), o tarihe kadar nâzil olan âyetlerin tamamını ihtiva etmektedir.[2] Hicretten sonra kitâbet imkânları gelişince nâzil olan âyetleri kendi şahsı için yazanların sayısı bir hayli artmıştır. Hz. Peygamber vefat ettiğinde onun evinde bulunan tomarlar yanında sahabenin elinde dağınık halde sayısız kişisel nüsha yer almaktaydı.[3]

Hz. Ebû Bekir'in hilafeti zamanında yapılan Yemâme savaşında yüzlerce hafızın şehit olması devlet erkânını yazılı Kur'an nüshalarını bir araya toplamaya sevk etmiştir. *Cem'* ismi verilen bu işlemle birlikte Hz. Peygamber'in huzurunda yazılmış nüshalar resmî olarak iki kapak arasına toplanmıştır.[4] Bu dönemde fetihlerle genişleyen İslâm coğrafyasındaki sahabenin kişisel mushaf imlâ ve istinsah faaliyetleri yoğun şekilde devam etmekteydi.

---

1 Abdurrahman b. Muhammed Hadramî İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (Ankara: Yeni Şafak, 2004), 2/582; Nihad M. Çetin, "Arap (Dil)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/278; Süleyman Gezer, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'an* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 130-138.

2 Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 2/270; Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh es-Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, thk. Hâlid Abdülğanî Mahfûz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 3/58.

3 Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Bürhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 135; Muhammed Hamîdullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi: Özellikleri, Tedvini, Türkçe ve Batı Dillerine Yapılan Tercümeleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1993), 49.

4 Ebû Ubeyd el-Herevî el-Ezdî Kāsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, thk. Mervan Atıyye vd. (Beyrut/Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1995), 1/281; Abdullah b. Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, thk. Muhammed b. 'Abde (Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 1423), 55.

Bulundukları şehirlerde Hz. Peygamber'den aldıkları kıraatlere göre okutan ve yazdıran sahabe doğal olarak bu şehirlerde belli kıraatlerin yerleşmesine sebep olmuşlardır.[5]

Hz. Osman zamanındaki Azerbaycan seferinde Şamlı askerler ile Iraklı askerler arasında zuhur eden Kur'an kıraatine dair ihtilaflar, tarafların birbirini tekfir etmesine kadar varmıştır. Bu vahim durum karşısında tedbir almak durumunda kalan Hz. Osman, Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki komisyon marifetiyle Hz. Ebû Bekir mushafını istinsah ettirmiş ve ortaya çıkan mushafları yanında bir kâri ile birlikte belli başlı İslâm beldelerine göndermiştir.[6] Sahabenin icmâsına mazhar olan bu mushafların haricindeki nüshaların imha edilmesi istenmiştir. Bu işlem kıraat ihtilaflarını tamamen ortadan kaldırmasa da asgari düzeye indirmiştir. Mamafih istinsah edilen nüshalar Arap yazısının tabiatı gereği yine de farklı okumalara müsaitti. Mezkûr mushaflardaki kelimelerin yazım şekli *resmü'l-mushaf* olarak isimlendirilmiş ve buna aykırı olarak metne kelime veya harf ilave edilmesi Kur'an dışı olarak kabul edilmiştir.[7] Bir kıraatin sahih olmasının temel şartlarından sayılan söz konusu özellik Kur'an ve kıraat alanında eser kaleme alanların vazgeçilmez başlıkları arasında yer almıştır.[8]

Sadece Mısır'da değil tüm İslâm dünyasında önemli bir yeri olan Ebû Ca'fer et-Tahâvî (239/853-321/933), fakih ve muhaddis yönünün yanında kıraat ilminde de temayüz etmiş bir şahsiyettir.[9] Bu ilimdeki müktesebatı hem kendi beyanlarında hem de eserlerinde ele aldığı konularda görülmektedir. Onun isminin kıraat imamlarından Âsım (öl. 127/745), Hamza (öl. 156/773), Kisâî (öl. 189/805), Halef (öl. 229/844) ve A'meş'in (öl. 148/765) râvileri arasında

---

5 Ebû Bekr Ahmed b. Musa b. el-Abbas et-Temîmî İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât*, thk. Şevkî Dayf (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1400), 67; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1983), 1/260; Ebü'l-'Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahim Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi'i't-Tirmîzî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410), 8/410.

6 İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Mesâhif*, 95; Ebü'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tez el-Müstağfirî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed b. Fâris (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427), 1/352.

7 Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Resmü'l-Mushaf: dirâse lugaviyye târihiyye* (Bağdad: el-Lecnetü'l-vataniyye li'l-ihtifâl, 1982), 155-157.

8 Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât*, thk. Abdülfettah İsmail Şelebî (Kahire: Dâru Nehdati Mısır, ts.), 133-135, 142.

9 Biyografisi için bk. Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed es-Sadefî el-Mısrî İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadefî*, thk. Abdülfettah Fethî Abdülfettah (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421), 1/20-21; Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 5/367-370; Ebû Abdillah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 15/27-33; Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1398), 1/71-72; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebü'l-matbuati'l-İslâmiyye, 2002), 1/619-630; Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kasım b. Abdullah İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1413), 102; Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ* (b.y.: Mektebetü İbn Teymiyye, 1351), 1/116; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkadir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986), 4/105-106; Zâhid Kevserî, *el-Hâvî fî sîreti'l-İmâm Ebî Ca'fer et-Tahâvî* (Kahire: Matbaatü'l-envâr, 1368), 3-44; Fritz Krenkow, "Tahâvî", *İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: MEB Yayınları, 1978), 11/628-630; Davut İltaş, "Tahâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/385-388; Abdülmecid Mahmûd, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî ve eseruhû fi'l-hadîs* (Kahire: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1975), 9-372; Abdullah Nezîr Ahmed, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1991), 11-268; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 25-26; Ahmet Karadut, "Ebu Ca'fer et-Tahâvî Hayatı ve Eserleri", *Diyanet İlmî Dergi* 19/2 (1983), 53-64.

zikredilmesi Tahâvî'nin kıraat ilminde ihmali mümkün olmayan bir mertebede olduğuna işaret etmektedir.[10] O aynı zamanda Hanefî-Maturidî akaidine dair temel birçok esere kaynaklık eden *el-Akîdetü't-Tahâviyye* adlı risalenin de müellifidir.[11] Onun resmü'l-mushaf meselesine dair itikadî açıdan değerlendirmeleri bu sebeple önem arz etmektedir. Tahâvî'nin en önemli eserlerinden olan *Şerhu müşkilil-âsâr*'da kıraat ilmi alanına giren birçok konuya temas edilmektedir. Bu konulardan birisi de *resmü'l-mushaf* meselesidir. Onun ulaşılabilen tüm telif eserleri[12] incelenmiş ve sadece adı geçen eserinde bu meseleye temas ettiği görülmüştür. Bu çalışmada onun, ilgili eseri esas alınarak resmü'l-mushaf meselesine bakışı incelenecektir.

Etik Beyan: Bu çalışma, tüm etik standartlara uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Bu makalede sunulan bilgi ve bulgular, dürüstlük ve şeffaflık ilkelerine uygun olarak yazıya geçirilmiştir. Yazar, araştırmanın her aşamasında bilimsel bütünlük ve objektiflikten ödün vermemiştir. Ayrıca, bu çalışmada kullanılan tüm kaynaklara uygun şekilde atıf verilmiştir. Araştırma doküman incelemesine dayalı olduğundan etik kurul onayı gerekmemektedir.

2. TAHÂVÎ VE *ŞERHU MÜŞKİLİ'L-ÂSÂR*

Çalışmamız Tahâvî ve onun *Şerhu müşkili'l-âsâr* isimli eseri çerçevesinde şekillendiği için öncelikli olarak yazar ile mezkûr eserinin tanıtımına ve kıraat ilmi açısından değerine kısaca temas etmek yerinde olacaktır.

2.1. Tahâvî'nin Kıraatçi Yönü

İlimle yoğrulan bir aile ortamında dünyaya gelen Tahâvî, ilk Kur'an eğitimini İbn Amrûs'tan (öl. 308/921) almış, hafızlığını da onda ikmal etmiştir. Daha sonra kıraat alanında meşhur birçok hocadan ders almış, onlardan Nâfî, Âsım, Hamza, Kisâî, Halef, A'meş gibi imamların kıraatlerini okumuştur.[13] Tahâvî'nin kıraatteki hocalarından bazıları şunlardır:

Ravh İbnü'l-Ferec (öl. 282/892)[14]

Ali b. Abdülaziz el-Mekkî (öl. 287/900)[15]

İbn Ebî İmrân el-Bağdâdî (öl. 280/893)[16]

---

[10] Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 1/262; Mahmûd, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî ve eseruhû fi'l-hadîs*, 112.

[11] bk. Arif Aytekin, "el-Akîdetü't-Tahâviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/259-260.

[12] Müellifin *resmü'l-mushaf* meselesine bakışı bağlamında tarama/inceleme yapılan eserleri şunlardır: *Şerhu müşkili'l-âsâr, el-Akîdetü't-Tahâviyye, Ahkâmü'l-Kur'ân, et-Tesviye beyne haddesenâ ve ahberanâ, Şerhu me'âni'l-âsâr, Hadîsü Ebî Ca'fer* ve *İhtilâfü'l-'ulemâ, Muhtasaru't-Tahâvî, eş-Şurûtu's-sağîr.*

[13] Lokman Yılmaz, "Bir Kıraatçi Olarak Ebû Ca'fer et-Tahâvî ve Müşkilü'l-âsâr'da Kıraatler", *Diyanet İlmi Dergi* 59/3 (2023), 823-826.

[14] İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadefî*, 1/180; Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1387), 1/448; Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman ed-Dânî, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırââti's-seb'i'l-meşhûre*, ed. M. Kemal Atik (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1420), 1/139; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/87, 90.

[15] Ebû Abdillah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424), 6/782; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 5/559; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/549-550.

Muhammed b. Sinân eş-Şeyzerî (öl. 273/887)[17]

Yûnus b. Abdüla'lâ es-Sadefî (öl. 264/878)[18]

Tahâvî, râvi seviyesinde birçok kıraat imamının nakilcilerinden olsa da kıratte Âsım'ın okuyuşunu esas almaktadır. Eserinde birçok defa Âsım kıraatinin üstünlüğüne dair açıklamalarda ve örneklendirmelerde bulunmuştur.[19] Ancak onun, Âsım kıraatinin Ebû Bekir Şu'be rivayetini esas aldığı anlaşılmaktadır. Zaten bu kıraati Ravh aracılığıyla Şu'be'nin tariki Yahya b. Süleyman'dan almıştır.[20] Âsım'ın Kehf Sûresi'nin 76. âyetindeki لَدُنِّي kelimesini *lâm*ın (ل) işmamı, *dâl*in (د) cezmi لَدْنِي şeklinde okuduğunu söyleyen Tahâvî, bununla bizatihi Şu'be rivayetini telaffuz etmektedir.[21] Ayrıca bu kıraatle ilgili hadis rivayetlerini delil göstererek Âsım kıraatine aykırı olan okuyuşu tercih ettiğini söylese de aslında tercih ettiği kıraat Âsım'ın Hafs rivayetidir.[22]

2.2. *Şerhu müşkili'l-âsâr* Hakkında

Şerhu müşkili'l-âsâr aynı zamanda *Müşkilü'l-âsâr* isimleriyle de bilinmektedir. Bu eser, rivayet kaynaklarındaki birbiriyle çelişik gibi görünen, anlaşılmayan ya da yanlış anlaşılan haberleri açıklamak gayesiyle yazılan *Muhtelifü'l-hadîs* türü eserler kategorisindedir.[23] Tahavî kitabının başında zikredilen bağlama dikkat çekmiş ve bazı sahih rivayetlerin insanların çoğu tarafından yanlış anlaşıldığını gördüğü için *Şerhu müşkili'l-âsâr*'ı yazmaya karar verdiğini belirtmiştir.[24] Eserde her müşkil için ayrı bir bab başlığı açılmıştır. Ancak bab başlıkları isimlendirilirken sadece hadisler kullanılmamış hakkında ihtilaf edilen âyetler, konular vs. de başlık olarak yer almıştır. Başlıklandırma yapılırken belli bir sıra gözetilmemiş veya başlıklar konulara göre tasnif edilmemiştir. Hatta aynı ilim dalını ilgilendiren konular bile bir araya toplanmamıştır.

Ele alınan müşkillerin çözümünde çoğunlukla cem' metodu kullanılmıştır. Şayet birbiriyle çelişkili görünen rivayetler uzlaştırılamıyorsa nesh ve tercih yöntemine başvurulmuştur. Toplamda 1002 konu başlığının yer aldığı eserdeki başlıklardan bazıları kıraat ilminin alanına giren konulardır. Bu konular doğrudan ferşî kıraat ihtilafları olabildiği gibi *mushaf*, *yedi harf* gibi kıraat ilmiyle bağlantılı konular da olabilmektedir. Müellif *Şerhu*

---

16 Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, thk. Mustafa Abdülkadir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417), 5/349; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, 6/503; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/334; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/463.

17 Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, 6/1029; Kevserî, *el-Hâvî fî sîreti'l-İmâm Ebî Ca'fer et-Tahâvî*, 10.

18 İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/406-407; Hasan b. Abdülhamid b. Abdülhakim Buhârî, *Menhecü'l-imâm et-Tahâvî* (Mekke: Ümmü'l-kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1422), 23.

19 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 1/227, 262-263; 12/53; 14/237.

20 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 1/227, 263.

21 bk. Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırââti'l-'aşr*, thk. Zekeriyya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 2/235-236.

22 bk. Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 12/404.

23 Mahmûd Tahhân, *Teysîru mustalahi'l-hadîs* (Kuveyt: Dâru't-Türâs, 1404), 56.

24 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 1/6.

müşkili'l-âsâr'ı ahir ömründe kaleme almıştır. Vefatından sonra ise Tahâvî'nin kıraatteki tek talebesi olan İbn Ebî Halîfe er-Ru'aynî (öl. 376/987)[25] eliyle mevzubahis eser farklı coğrafyalara ulaştırılmıştır.[26] Eserde müşkillerin çözümü esnasında zaman zaman kıraat ihtilaflarına da müracaat edilmektedir. Bazen de kıraat ihtilafları bizatihi müşkil olarak başlıklarda yer almaktadır.

2.3. *Şerhu müşkili'l-âsâr*'da Kıraat Meseleleri

Şerhu müşkili'l-âsâr'ın bab başlıklarında ve bab içeriklerinde kıraat ilminin alanına giren birçok konuya temas edilmiştir. Mesela eserin henüz ikinci bab başlığı bazı hadislerde Hz. Peygamber'in okuduğu söylenen Âl-i İmrân Sûresi'nin son on âyetinin hangileri olduğunu ele almaktadır. Kûfe ve Medine kurrâsının 191, Şâm kurrâsının ise 190. âyetten başlattığına değinen Tahâvî, konuyla ilgili rivayetleri sıraladıktan sonra bab sonuna 190. âyetten itibaren sayılması gerektiğine dair kanaatini de eklemektedir.[27]

Kıraat ihtilaflarıyla alakalı konuları zaman zaman bab başlığına taşıyan Tahâvî, Nisâ Sûresi'nin birinci âyetindeki وَالأَرْحَامَ kelimesinin sonunun üstün mü esre mi olması gerektiğini sorgulamaktadır. Konuyla ilgili rivayetlere ve kurrânın tercihlerine temas eden müellif kıraat ihtilafının manaya etkisi üzerinde de durmaktadır.[28] Kehf Sûresi 86. âyetteki kelimenin حَمِئَةٍ mi حامِيَةٍ mi olduğu,[29] Rûm Sûresi'nin 54. âyetindeki ضَعْف kelimesindeki dâd (ض) harfinin ötre mi üstün mü okunacağı,[30] Fâtiha Sûresi'nin 4. âyetindeki مَالِكِ/مَلِكِ ihtilafı[31] gibi konular da Tahâvî'nin müşkil olarak gördüğü hususlardandır. Kıraat ilminin temel konularından olan *yedi harf* meselesini de müstakil başlıkta irdeleyen müellif, mezkûr meseleye otuz sayfa yer ayırmıştır.[32]

3. *ŞERHU MÜŞKİLİ'L-ÂSÂR*'DA RESMÜ'L-MUSHAF MESELESİ

Resmü'l-mushaf meselesi Kur'an ilimlerinin en önemli başlıkları arasında yer almış, henüz kıraat imamları döneminden (II. asır) itibaren müstakil eserler verilmeye başlanmıştır. Aynı mesele bazen de çeşitli konuları ihtiva eden eserlerin içerisinde bir konu olarak yer almıştır. Bu bağlamda öncelikle resmü'l-mushaf ile ilgili literatür ve resmü'l-mushafa ittibaya dair görüşler ele alınacak daha sonra ise mevzubahis meseleyle alakalı *Şerhu müşkili'l-âsâr*'daki değerlendirmeler incelenecektir.

---

25 Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, 8/434; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, 1/116.

26 bk. Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 4/96; 5/6, 99; 6/360; 8/71; 9/126; 267.

27 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 1/17.

28 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 1/223-226.

29 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 1/254.

30 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/158-160.

31 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 14/5-24.

32 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/108-137.

3.1. Resmü'l-mushaf Meselesi

3.1.1. Resmü'l-mushaf Literatürü

Hz. Osman mushaflarının kıraat ihtilaflarını ihtiva etmesi gayesiyle kasıtlı ya da kâtiplerden kaynaklanan kasıtsız olarak farklı yazım şekillerini ihtiva ettiği bilinmektedir.[33] Söz konusu hususiyetler ve bu çerçevede şekillenen tartışmaların yer aldığı mensûr/manzum eserler bir hayli yekün tutmaktadır. Bu başlık altında söz konusu eserlerden bir kısmını örnek olarak zikretmek istiyoruz.

- İbn Âmir (öl. 118/736), *İhtilâfu mesâhifi'ş-Şâm ve'l-Hicâz ve'l-'Irâk*,
- Kisâî (öl. 189/805), *İhtilâfu mesâhifi ehli'l-Medîne ve ehli'l-Kûfe ve ehli'l-Basra*,
- Ferrâ (öl. 207/822), *İhtilâfu ehli'l-Kûfe ve'l-Basra ve'ş-Şâm fi'l-mesâhif*,
- Halef b. Hişâm (öl. 229/844), *İhtilâfu mesâhif*,
- Ebû Hâtim es-Sicistânî (öl. 255/869), *Kitâbü'l-Hicâ* ve *İhtilâfü'l-mesâhif*,
- İbn Ebû Dâvûd es-Sicistânî (öl. 316/928), *Kitâbü'l-mesâhif*,
- Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî'nin (öl. 328/940), *er-Redd 'alâ men hâlefe mushafe Osmân*,
- İbn Dürüsteveyh (öl. 347/958), *Kitâbü'l-küttâb*,
- Ebû Bekr b. Miksem el-'Attâr (öl. 354/965), *Kitâbü'l-Mesâhif*,
- Ebû Bekr b. Mihrân en-Nîsâbûrî'nin (öl. 381/992), *el-Hicâ'*,
- Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî (öl. 440/1048-49 [?]), *Hicâü mesâhifi'l-emsâr*,
- Ebû Amr Dânî (öl. 444/1053), *el-Mukni' fî ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr* ve *el-Muhkem fî nakti'l-mesâhif*,
- Ebû Dâvûd Süleyman b. Necâh el-Kurtûbî (öl. 496/1103), *et-Tebyîn li hicâi't-tenzîl* ile *et-Tenzîl fi hicâi'l-mesâhif*,
- Burhânüddîn el-Kirmânî (öl. 500/1106 ?), *Hattu'l-mesâhif*,
- Şâtıbî (öl. 590/1194), *'Akîletü etrâbi'l-kasâid fî esne'l-mekâsıd*,
- Ebû Abdillah el-Harrâz (öl. 718/1318), *Mevridü'z-zam'ân fî hükmi resmi ahrufi'l-Kur'ân*,
- Burhânüddîn el-Ca'berî (öl. 718/1318), *Ravzatü't-tarâif fî resmi'l-mesâhif*,
- Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Merâkeşî (öl. 721/1321), *Ünvânü'd-delîl min mersûmi hatti't-tenzîl*,
- Muhammed Habibullah eş-Şinkîtî (1878-1944), *Îkâzu'l-a'lâm li vücûbi ittibâi resmi'l-mushafi'l-imâm*,

[33] Örnekler için bk. Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme: İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: IRCICA-İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2015), 359-361.

– Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Resmü'l-mushaf -dirâse lugaviyye târihiyye-*.[34]

3.1.2. Resmü'l-mushafa İttiba Konusundaki Görüşler

Sahabenin icmâsıyla kabul gören ve İslâm beldelerine gönderilen mushafların yazım hususiyetlerinin bağlayıcılığı meselesi hususunda ulema arasında farklı görüşler serdedilmiştir. Görüş farklılığına sebep olan hususların başında Hz. Osman mushaflarındaki yazının fonetiği ihtilafa mahal bırakmayacak şekilde yansıtmaması gelmektedir.[35] Resme müdahale etmeden üzerine nokta, hareke gibi işaretlerin konması da bu problemi çözmemiştir. Zira meselenin kaynağı iskelet hattın resminde teleffuzda olmadığı halde hatta görünen ya da telaffuzda olduğu halde hatta görünmeyen harflerdir.

Âlimlerin bu konudaki görüşlerine geçmeden önce birkaç örnekle sorunu müşahhas hale getirmek uygun olacaktır. Örneğin Âl-i İmrân Sûresi'nin 7. âyetindeki أُولُوا الْأَلْبَابِ (ülü'l-elbâb) ibaresinde أُولُو kelimesinin birinci hecesinde hemzeyi uzatan (med harfi) *vâv* (و) gözükse de bu telaffuza yansımamaktadır. Bu duruma dair bilgisi olmayanların hataya düşmesinin önüne geçmek için hiçbir fonksiyon icra etmeyen *vâv* harfini silme teşebbüsünde bulunan çıkmamıştır. Bunun yerine o harfin altına قصر (kısalt) yazılarak hatalı meddin önlenmesi hedeflenmiştir. Benzer şekilde دَاوُد kelimesinin telaffuzunda *vâv*ı (و) uzatan bir med harfi ortaya çıksa da resimde bu yer almamıştır. Söz konusu eksiği gidermek için resme harf ilavesi yerine *vâv* harfini altına مد (uzat) yazılmıştır. Bu ve benzeri örnekler İslâm ümmetinin ilgili konudaki hassasiyeti yanında Kur'an metninin mevsûkiyetinin de göstergesidir.

İslâm âlimlerinin resmü'l-mushafa ittiba konusundaki görüşleri temelde resmin tevkîfîliği üzerinden şekillenmektedir. Âlimlerin birçoğu resm-i Osmânînin tevkîfî olduğu görüşündedir. Hatta bunu kutsiyet seviyesine bile ulaştıranlar bulunmaktadır.[36] Zerkeşî (öl. 794/1392) harflerin ilk yazılışına dair rivayetler de dâhil olmak üzere Kur'an'dan ve seleften nakillere dayanarak tevkîfîliği savunanlardandır.[37] Bu noktada İmam Mâlik'in (öl. 179/795) "Mushaf ancak ilk yazılana göre intinsah edilebilir." dediğini nakleden Dânî (öl. 444/1053), aksini ümmetin âlimlerine muhalefet olarak tavsif etmektedir.[38] Yine İmam Mâlik, sahabe kıraati diye de olsa mushaf hattına aykırı okuyan imanın arkasında namaz kılınamayacağına

---

[34] Resmü'l-mushaf hakkındaki çalışmalar için bk. Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ed. Abdulkadir Coşkun, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 120; Yaşar Akaslan, "Resmü'l-Mushaf Literatürü Açısından Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî'nin 'Akîletü Etrâbi'l-Kasâid fî Esne'l-Mekâsıd'ı", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 10/1 (2023), 259-260; Alaaddin Salihoğlu, "Rizeli Hafız Hüseyin Efendi ve Râ'iyye Şerhi Adlı Yazma Eseri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2020), 120; Hüseyin Küçük - Ali Rıza Gül, "Ignaz Goldziher'in Kur'ân Kırâatlerine Yönelik İddiaları Üzerine Resmü'l-Mushaf Bağlamında Bir Değerlendirme", *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)* 2/1 (2024), 49-61.

[35] Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1426), 1/328.

[36] Mennâ' Halîl el-Kattân, *Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Riyâd: Mektebetü'l-Maârif, 1432), 147.

[37] Zerkeşî, *el-Bürhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 207.

[38] Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman ed-Dânî, *el-Mukni' fi ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr ma'a Kitâbi'n-nakd*, thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâtü'l-Ezheriyye, ts.), 19; Osman Bostan, "Mushaf'ın Tarihi Süreç İçerisinde Geçirdiği Tasnifler", *13. Uluslararası Kültür, Medeniyet ve Sosyal Bilimler Sempozyumu*, ed. Abdüsselam Ali Ahmed (Mısır: İKSAD Yayınları, 2023), 102-103.

hükmetmiştir.[39] Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ise o hatta bir harfle dahi olsa muhalefetin haram olduğunu söylemiştir.[40] Beyhakî'ye (öl. 458/1066) göre ilk mushafı yazanların dinî, ilmî, ahlâkî vs. açıdan üstünlükleri göz önünde bulundurulmalı ve mushaf istinsahında kesinlikle ilk resmin dışına çıkılmamalıdır.[41] Seleften ve haleften benzer görüşte olan birçok isim vardır.[42]

Bâkıllânî (öl. 403/1013) ve İsmail Hakkı İzmirli (öl. 1946) gibi âlimlere göre hatta ittiba zorunluluğu yoktur. Mushaf yazımında standart bir resmi ilzam eden delil de yoktur. Bu sebeple ilk dönem mushaflarda bile kâtiplerden kaynaklı farklılıklar ortaya çıkmıştır.[43] Resme ittiba evlâ olmakla birlikte vücûb ifade etmez. Hal böyle olunca o mushaflara ancak sahabe yadigârını muhafaza ve teberrük için ittiba icap eder.[44]

Resmü'l-mushafa ittibayı değil aksini vacip görenler de vardır. İzz b. Abdüsselâm (öl. 660/1262) ve ona iştirak eden Zerkeşî, haddizatında ilk mushafların imlâ hususiyetlerine hürmetlerini arz ettikten sonra o ittibanın ilk dönem için vacip olduğunu (kendi devirlerinde) asıl sorunun kapalılık/karışıklık olduğunu vurgulamaktadırlar. Zira o hatta uyduğunda Kur'an'ı tağyîre düşecek cahillerin sayısı bir hayli artmıştır. Mamafih ehil ilim adamlarının eliyle resmü'l-mushafın hususiyetleri ilim meclislerinde aktarılmaya devam etmelidir.[45]

Mevzubahis hususta en cüretkâr tavrın İbn Haldûn'da (öl. 808/1406) olduğu söylenebilir. Zira o -değil öncekiler gibi hürmet etmek- devrin tüm Arap toplumunun yazı konusundaki müktesebatının kifayetsizliğinden bahseder. Vahiy kâtipleri de dâhil olmak üzere sahabenin yazı sanatından hatta doğru yazmaktan uzak olduğunu söylerken bunun onlar için bir kusur sayılamayacağını da eklemeyi ihmal etmez. Resmü'l-mushaf üzerinden Kur'an'dan gizli/gizemli bilgiler elde etmeye çalışanları[46] da çok sert şekilde eleştirir.[47]

Bütün bu görüşlerle kıyaslandığında -ileride zikredileceği üzere- Tahâvî'nin çok daha katı bir tavır takındığı gözlemlenmektedir. Zira o, hem resmü'l-mushafın inşa süreçlerini detaylı şekilde anlatarak süreci takviye eder. Hem de mesele etrafındaki tereddütlere detaylı açıklamalar getirerek onu tezkiye eder. Bu takviye ve tezkiyenin ardından resmü'l-mushafa yönelik caiz olmayan ihlalleri yapanlarla ilgili en sert fetvaları en net şekilde verir.

---

39 Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/414.

40 Zerkeşî, *el-Bürhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 208.

41 Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, thk. Abdulâlî Abdülhamid Hamid (Bombay: Mektebetü'r-Rüşd, 1423), 4/219.

42 bk. Altıkulaç, *Mesâhif-i Kadîme*, 70-74; Resul Akcan, *Mushaf İmlâsının İrfânî Yorumu -Merrâkuşî Örneği-* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022), 58-59.

43 Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basrî el-Bâkıllânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İsâm el-Kudât (Amman/Beyrut: Dâru'l-Feth/Dâru İbn Hazm, 2001), 2/547-548.

44 İsmail Hakkı İzmirli, *Tarih-i Kur'an* (İstanbul: Böre Yayınevi, 1956), 19.

45 Zerkeşî, *el-Bürhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 208; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/342.

46 Örneğin bk. Akcan, *Mushaf İmlâsının İrfânî Yorumu -Merrâkuşî Örneği-*, 107-166.

47 İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, 2/582-583.

3.2. *Şerhu müşkili'l-âsâr*'da Resmü'l-mushaf Meselesi

Hz. Osman döneminde bir okuyucu için Arap yazısının en büyük zorluğunun aynı şekilde yazılan ancak farklı okunan harfler olduğu muhakkaktır. Noktalardan hâlî olarak düşünüldüğünde *bâ'* (ب), *tâ'* (ت), *s̱â'* (ث), *yâ'* (ي), *nûn* (ن) gibi harflerin tamamı aynı şekilde yazılmaktadır. Arap yazısının mucitlerinin harfleri birbirinden ayırmak için onlara nokta koydukları rivayetlerde yer almaktadır.[48] Hz. Peygamber'in karıştırılması muhtemel harflere nokta konulmasına dair kâtiplerine tavsiyeleri de yine rivâyet kaynaklarında nakledilmiştir.[49] Bir başka hakikat ise Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflarda nokta ve harekenin bulunmadığıdır. Öyle ki Ebû Amr ed-Dânî'nin bu konudaki eserinin ilk başlığı "Mushafların Zikri; Noktadan Ârî ve Harekeden Hâlî Olduğunu Keyfiyeti" şeklindedir.[50] Hz. Osman'ın aynı iskelet yapısına sahip harflere nokta koymamasının maksadının kıraat ihtilaflarına imkân sağlamak olduğu söylenmektedir.[51] Bir başka bakış açısıyla istinsahın gayesi Hz. Peygamber'den sabit olan farklı kıraatleri bir araya toplamaktı.[52] Neticede ehl-i emsâr, ellerine mushaf ulaştıktan sonra buna muhalif eski okuyuşlarını terk etmişlerdir. Onlar da, onlardan nakledilenlerle kendi ihtiyarlarını oluşturan yedi kıraat imamı da mushaf hattının dışına çıkmamışlardır.[53] Tahâvî de bu meseleye hususi bir önem vermiş ve resmü'l-mushafa dair tartışmaları farklı yönleriyle değerlendirmiştir. Ancak müellifin eserlerinde yaptığımız taramalarda/incelemelerde -*Şerhu müşkili'l-âsâr* haricindeki- hiçbir eserinde mushaf hattıyla ilgili hususlara dair bir ifadeye tesadüf etmedik. Dolayısıyla Tahâvî'nin resmü'l-mushaf ile ilgili görüşleri sadece mezkûr eser üzerinden ortaya konulmaya çalışılacaktır.

3.2.1. Resmü'l-mushaf Süreci

Yukarıda özet olarak temas ettiğimiz resmü'l-mushaf süreci Tahâvî'nin de gündeminde yer almaktadır. Yedi harf müşkiline dair başlık altında kendisine ulaşan senet zinciriyle Kur'an'ın cemine dair rivayetleri serdeden müellifin naklettiği birinci rivayet, Hz. Ebû Bekir'den başlamak üzere Mervân b. Hakem'in (öl. 65/685) ilk mushafı yaktırmasına kadarki süreci anlatmaktadır.[54] Tahâvî'ye göre yedi harf hadislerinde -her ne kadar *bir*den başlayıp *yedi*ye kadar arttırılsa da- ilk olarak Kur'an'ın bir harf üzere okunması emredildiği için Hz. Ebû Bekir'in yaptığı, işi aslına -yani bir harfe- döndürmektedir.[55] Kıraat ilmindeki hocalarından Yûnus b. Abdüla'lâ'dan nakillere devam eden müellif Kur'an'ın cemini gerektiren Yemâme savaşı hadisesini ve Hz. Ömer ile Zeyd b. Sâbit'in bu işe dair çekinceleri

---

48 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 31.

49 Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, 1/269; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ' ve'l-istimlâ'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981), 171.

50 Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman ed-Dânî, *el-Muhkem fî 'ilmi nakti'l-mesâhif*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Beyrut/Dımaşk: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2017), 57.

51 Mekkî, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât*, 68.

52 Bâkıllânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, 65.

53 Mekkî, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât*, 49.

54 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/128.

55 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/127.

anlatmaktadır. Hz. Ebû Bekir'in vefatının ardından Hz. Ömer onun derlediği Kur'an nüshalarının tamamını bir sahifeye/mushafa yazmıştır.[56]

Müellifin Enes b. Mâlik'ten naklettiği rivayete göre Hz. Osman zamanında Kur'an (kıraati) hakkındaki ihtilaflar o kadar şiddetlenmişti ki gençler ve hocaları adeta birbiriyle savaşır vaziyete gelmişlerdir. Bu durum Hz. Osman'a ulaşınca "Siz benim yakınımda iken Kur'an'ı (kıraatleri) yalanlıyor ve Kur'an hakkında ihtilafa düşüyorsunuz. Uzakta olanlar ne yapsın! Demek ki onlar birbirini daha çok yalanlıyor ve Kur'an'da daha çok hata (lahn) yapıyorlar." demiş ve mushaf istinsahı konusunda talimat vermiştir.[57]

Kur'an tarihi kaynaklarında istinsah işinin genel olarak Hz. Ebû Bekir mushafının esas alınarak yapıldığının söylendiği malumdur. Ancak *Şerhu müşkili'l-âsâr*'daki bir rivayete göre Zeyd b. Sâbit'in kendisine verilen yardımcılarla birlikte kaleme aldığı mushaf, halife Hz. Osman tarafından kontrol edilip doğruluğunu teyit edildikten sonra Hafsa'dan istenen ilk mushaf ile karşılaştırmıştır. Hz. Osman kendi istinsah ettirdiği mushafta ona aykırı bir şey olmadığını gördükten sonra rahatlamış ve bundan sonra insanların mushaf çoğaltmalarına müsaade etmiştir.[58] Tahâvî birçok yerde yaptığı gibi "Ebû Ca'fer dedi ki:" diye cümleye başladıktan sonra mushaf imlâsı hususunda icmânın oluşum sürecine dair kanaatini kaydetmektedir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer râşid halifelerdendir ve Hz. Peygamber râşid halifelerin yolundan gidilmesini emretmiştir. Hz. Osman onlara, Zeyd b. Sâbit ve diğer ashab ise öncekilerin hepsine tâbi olmuşlardır.[59]

3.2.2. Resmü'l-mushafın Önemi

Râşid halifelerin hususiyetlerini sıralayan Tahâvî, Hz. Osman'ın mushafa hizmetlerine vurgu yapmaktadır. O, mushafları intinsah edip farklı beldelere göndererek İslâm ümmetini bir harf üzere toplamış, böylece Müslümanları ehl-i kitâbın durumuna düşmekten kurtarmıştır. Zira onlar, hakkında ihtilafa düştükleri hususlarda uzlaşmaya varana kadar kutsal kitaplarını değiştirip durmuşlardır.[60] Ehl-i kitaptan farklı olarak İslâm ümmeti Kur'an metni konusunda Hz. Osman'a tâbi olarak ittifak etmişler ve icmâ oluşmuştur. Namaz vakitlerinde olduğu gibi İslâm'ın birçok hükmü icmâ ile sabit olmuştur. İcmâ ile sabit olan şeyler ise bizim için kesin hüccet niteliğindedir.[61] İcmâ ile sabit olan resmü'l-mushafa tâbi olmayı itikadî bir mesele olarak göre Tahâvî şöyle demektedir: "Bu (icmâ), şu demektir: Kur'an'dan bir harfi inkâr eden kimse cemaatin yoluna dönmezse kâfir olur ve kanı helal olur."[62]

---

56 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/129.
57 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/132-133.
58 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/130.
59 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/131.
60 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 10/259.
61 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/132.
62 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/132.

Kıraat ehlinin ihtilaflarına temas ederken bu kıraatlerin mushaf hattına uygunluğuna ve kıraat imamlarının diğerini kendi tercihlerine zorlamadığına dikkat çeken Tahâvî, hulefâ-i râşidînin, mushafı şeriatı bize nakleden sahabenin huzurunda yazdığına dikkat çekmektedir. Dolayısıyla o mushafın dışına çıkan sapıtır, ondan bir şeyi inkâr eden dinden çıkar. Bize düşen ise o kişiyi tevbeye ve inkâr ettiği şeyi kabule zorlamaktır. Buna rağmen davete karşılık vermezse diğer mürtedlerin öldürüldüğü gibi öldürülür.[63] Mushaf hattına muhalefetin eş anlamlı kelimeleri kullanma şeklinde tezahür etmesi de neticeyi değiştirmemektedir. Bu şekildeki bir uygulamaya cevaz ihsas ettirecek rivayetleri de kesin şekilde reddeden Tahâvî, "Mushafta var olan elfazın dışındaki bir şekilde okumamıza hiçbir şekilde müsaade yoktur. Manası isterse aynı mana olsun."[64]

Tahâvî'nin bu meselede zikrettiklerinin çok sert açıklamaların -ileride müstakil bir başlıkta ele alınacağı üzere- tarihsel bir arkaplanının olduğu aşikârdır. Çünkü *Şerhu müşkili'l-âsâr*'ın yazıldığı dönemde resmü'l-mushafa muhalefet etmekte; şâz kıraatleri Kur'an olarak okumakta ısrar eden İbn Şenebûz (öl. 328/939) ve İbn Miksem (öl. 354/965) gibi bazı meşhur kurrâlar vardır.[65] Adı geçen şahısların hem ulemâ hem de halk arasında yol açtıkları huzursuzluk mahkemeye taşınmış, devlet eliyle tevbe etmeleri ve şâz kıraatlerle tilâvette bulunmamaları sağlanmıştır.[66] Bunlar sahih kıraatleri inkâr etmemekte ancak şâz kıraatlere tâbi olmaktadırlar. Tahâvî muhtemelen bu durumdakileri de göz önünde bulundurarak cümlelerine şöyle devam etmektedir: "Bu konuda âhâd haberlerin peşinden giderek resmü'l-mushafa muhalefet edenlerin durumu diğerlerinden farklıdır. Çünkü âhâd haberlere tâbi olanlar, cemaatin (tevâtüren) naklettiklerini inkâr edenin küfre düşmesi gibi küfre düşmez."[67]

Kıraat ihtilaflarının nasıl oluştuğuna dair kanaatlerini de anlatan müellif, zikrettiği örneklerden yola çıkarak resmü'l-mushafa uygun sahih kıraatlere ittibanın farziyetine vurgu yapar. Bu şekildeki kıraatlerden birini tercih eden her imamın tercihi takdire şayandır. Onların okudukları kıraatlerin hepsi Allah'tandır. Mushaf imlâsına uygun olanları tercih edip buna aykırı olanları reddedenlere görüşlerini değiştirme hususunda baskı yapmak gereksizdir.[68]

Resmü'l-mushafın nokta ve harekeden hâlî olması bu bağlamdaki önemli hususlardandır. Tahâvî'ye göre mushafları yazan sahabe metne nokta ve hareke koysalardı bu onları metnin hakikatine ulaştırırdı. Ancak onlar Allah'ın kitabına başka bir şey karıştırmayı

63 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/141.

64 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/241.

65 Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali en-Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kırââti'l-'aşr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 1/135.

66 Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/203; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/299; Ebû Abdillah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995), 2/552.

67 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/132.

68 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/142.

kerih gördüler. Hatta onlardan bazıları sûre başlarına işaret koyma ta'şîr, tahmîs gibi şeyleri bile hoş karşılamıyorlardı. Sahabenin bu konudaki tavırları bizim için delil olmalıdır.[69]

3.2.3. Resmü'l-mushafa Muvafık İhtilaflar

Arap yazısının yazı özellikleri metnin standart şekilde seslendirilmesini mümkün kılmamaktadır. Bu durum hareke ve nokta varken dahi böyledir. Binaenaleyh imâle, tefhîm, idğâm, ferî harfler gibi detayların standart yazıda gösterilmesi sağlanamamaktadır. Resmü'l-mushafın (noktasız ve harekesiz) iskelet yapısı birçok kelimede var olan kıraat ihtilaflarının metne yansıtılmasına imkân tanımıştır. Tahâvî bu meseleyi de bir müşkil olarak değerlendirmiş ve "Hattında İttifak Edildiği Halde Telaffuzunda İhtilaf Edilen Harflere (Kıraatlere) Dair Rivayet Edilen Müşkillerin Beyanı" şeklinde bir bab başlığı açmıştır. Bu babda müellifin ilk naklettiği rivayetler İbn Mes'ûd kıraatinin evleviyeti hakkındadır. Muhtemeldir ki Tahâvî kendi tercihi olan Âsım kıraatinin sıhhatine vurgu yapmak için o kıraatin dayandırıldığı sahabenin yani İbn Mes'ûd'un[70] ismini zikrederek konuya başlamıştır. Daha sonra kıraat ehlinin, hattında ittifak ettiği halde lafzında ihtilaf ettiği şeylere tesadüf ettiğini ve bunlara örnekler vereceğini beyan etmiştir.[71] Zikri geçen örnekler aşağıda tablolaştırılmıştır.

Tablo 1: Hattında ittifak edildiği halde lafzında ihtilaf edilenlere dair veriler

Sûre/Âyet no:	**Müşkilü'l-âsâr'daki âyet metni**	**Diğer vecih**	**İmamların tercihleri**[72]
en-Nisâ 4/94	إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللهِ **فَتَبَيَّنُوا**	فَتَثَبَّتُوا	Hamza, Kisâî, Halef[73]
el-Hucurât 49/6	إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ **فَتَبَيَّنُوا**	فَتَثَبَّتُوا	Hamza, Kisâî, Halef[74]
el-Ankebût 29/58	وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ **لَنُبَوِّئَنَّهُمْ**	لَنُثْوِيَنَّهُمْ	Hamza, Kisâî, Halef[75]
el-Bakara 2/259	وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ **نُنْشِزُهَا**	نُنْشِزُهَا	İbn Âmir, Âsım, Hamza, Kisâî Halef[76]

Yukarıda belirtilen kelimelerin noktaları ve harekeleri kaldırıldığında iskelet yapıları birbirinin aynı olmaktadır. Bu kelimelerde kıraat imamlarının farklı tercihlerde bulunduğuna

[69] Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/141.

[70] Detaylı bilgi için bk. Hasan Hüseyin Havuz, "Âsım Kıraatinin Senedi ve Şu'be-Hafs Rivayetlerinin Temellendirilmesi", *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 12 (29 Aralık 2020), 105-128.

[71] Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/138-139.

[72] İsmi zikredilen imamların haricindekiler *diğer vecih* diye ifade edilen telaffuza göre okumaktadır.

[73] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/188.

[74] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/188.

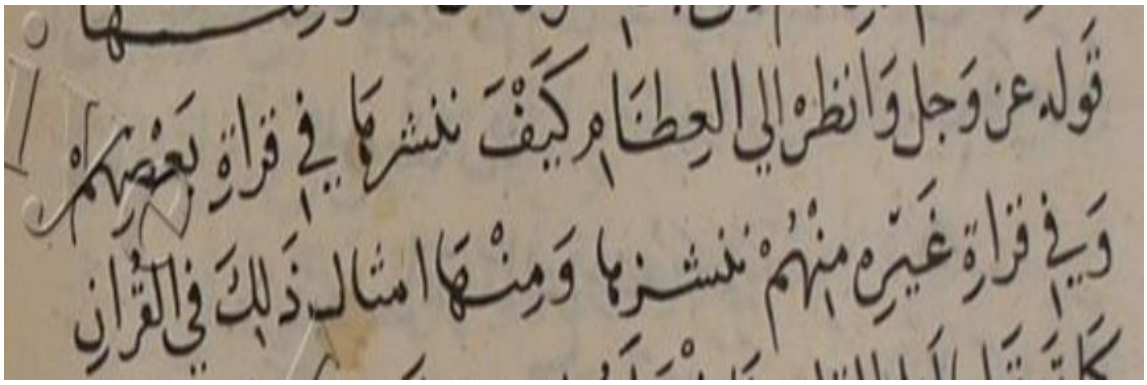
[75] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/257-258.

[76] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/174.

dikkat çeken Tahâvî, imamların resmü'l-mushafa vâkıf olduklarını ve kıraat tercihleri sebebiyle birinin diğerine baskı yapmadığını söylemektedir.[77]

Zikredilen örneklerde dikkatimize çeken bir husus da -matbu nüshaya göre- Tahâvî'nin Bakara Sûresi'nin 259. âyetinde ihtilafa mahal olan kelimeyi نُنْشِرُهَا şeklinde kaydetmiş olmasıdır. Aslında İmam Âsım'ın iki râvisinin tercih edilen okuyuşu da نُنْشِزُهَا şeklindedir.[78] Aşağıdaki resimde görüldüğü üzere yazma nüshada ilgili kelimedeki *nûn*a (ن) hareke konmamıştır (bk. Tahâvî, *Müşkilü'l-Âsâr*, Millet Ktp., Feyzullah Efendi, 276/206A).

Resim 1: Yazma Nüsha

Ebân b. Yezîd (öl. 160/776)>Ebû Bekir Şu'be>Âsım kanalıyla gelen bir tarîke göre نَنْشُزُهَا (*nûn*un [ن] fethasıyla) okunmaktadır.[79] Tahâvî'nin bu kıraati tercih etmesi muhtemel olmakla birlikte onun Ebân'a uzan bir rivayet zinciri tespit edilememiştir. Taberî (öl. 310/923) نَنْشُزُهَا kıraatini hem Arap dili açısından hem de kıraatin sıhhati açısından makbul görmemektedir.[80]

3.2.4. Resmü'l-mushafa Harf Bazında Muhalefet

Şerhu müşkili'l-âsâr'ın bab başlıklarından birisi de mushaf hatından harf eksiltilmesi ya da ziyade edilmesidir. Harf değiştirilmesi de aynı bağlamda ele alınarak bu başlık altında iki örneğe yer verilecektir. Bunlardan birincisi Kehf Sûresi'nin 74. âyetindeki زَكِيَّةً kelimesi hakkındadır.[81] Tahâvî mezkûr kelimenin okunuşu ile ilgili rivayetleri sıraladıktan sonra "Mushaf hattına harf ilave edilmesinin cevazı nasıl mümkün olur?" sorusunu soran kişiye verilebilecek cevapları ele almaktadır. Ona göre ilgili kelime Hz. Osman mushaflarının bazısında زَاكِيَةً bazısında ise زَكِيَّةً yazılmıştır. Kelimenin farklı mushaflarda farklı şekilde yazılması bu konuda genişlik tanındığı dolayısıyla ikisinden birini tercih zorunluluğu olmadığı

---

77 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/141.

78 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/174; Ahmed b. Muhammed el-Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfü fuzalâi'l-beşer bi'l-kırââti'l-erba'ate 'aşer*, thk. Enes Mehre (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427), 1/417.

79 İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât*, 189.

80 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şakir - Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 5/477, 479.

81 Kıraat imamlarından İbn Âmir, Âsım, Hamza, Kisâî, Ravh ve Halef ilgili kelimeyi زَكِيَّةً, diğerleri ise زَاكِيَةً şeklinde okumaktadır. bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/235.

anlamına gelmektedir.[82] Ancak müellifin bahsi geçen kelime hakkındaki *Hz. Osman tarafından istinsah edilen mushaflarda birbirinden farklı yazıldığı* iddiası teyit edilememiştir. Aksine resmü'l-mushaf hakkında yazılan eserlerde ilgili kelimenin elifsiz yazıldığı hususen belirtilmiştir.[83]

Bu başlık altında verilecek diğer örnek ise Tekvîr Sûresi'nin 24. âyetinde geçen بِضَنِينٍ kelimesidir. Bazı kıraat imamları bu kelimeyi بِظَنِينٍ şeklinde okumaktadır.[84] Müellif her iki kelimenin anlamı doğrultusundaki rivayetlere detaylı bir şekilde yer verdikten sonra hocası Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 224/838) dâd (ض) ve ẓâ' (ظ) harflerinin yazımının birbirine yakınlığına ve ẓâ' harfi ile okunmasının daha doğru olduğuna dair kanaatini dile getirir. Kâsım b. Sellâm'ın bazı sahih kıraatleri reddetmesini eleştiren Tahâvî, söz konusu kelimenin Hz. Osman mushaflarının tamamındaki resminin açıkça dâd (ض) ile olduğunu vurgular.[85]

İbnü'l-Cezerî birbirine yakın anlamlı olup yazılışları da birbirine benzeyen kelimelerin yazımındaki bu tür farklılıkların her ne kadar resmü'l-mushafa muhalefet gibi görünse de aslında makbul muhalefet kapsamında olduğunu söylemektedir.[86]

3.2.5. Resmü'l-mushafa Kelime Bazında Muhalefet

Yedi harf ruhsatı kapsamında değerlendirilen ve mushaf imlâsına aykırılığı aşikâr olan farklı kıraatler rivayet kaynaklarında sıkça geçmektedir. Bunların arasında Hz. Peygamber'e nispet edilenleri de bir hayli fazladır. Bu türdeki rivayetleri *kıraatü'n-nebi* konulu çalışmalar derlemektedir.[87]

Tahâvî mevzubahis konuyla alakalı bir rivayeti başlığa taşımakta ve bab başlığını şöyle isimlendirmektedir: "Hz. Ali Ve İbn Abbâs'tan Rivayet Edilen, Bazılarının Hz. Ali'den Merfû Olarak Naklettikleri, Bizim *'rizkaküm enneküm tükezzibûn'* (وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ) Şeklinde Okuduğumuz Âyetin *'ve tec'alûne şükraküm'* (وَتَجْعَلُونَ شُكْرَكُمْ) Şeklinde Okunduğunda Muradın Ne Olduğuna Dair Müşkilin Beyanı".

Başlıkta işaret edilen Vâkıa Sûresi'nin 82. âyetinin Hz. Peygamber tarafından شُكْرَكُمْ şeklinde okunduğu başka kaynaklarda da geçmektedir.[88] Müellifin burada meselenin kıraat boyutundan ziyade tefsirine dikkat çektiği anlaşılmaktadır. Ancak yine de başlığa dair farklı

---

82 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 8/149.

83 Bk. Dânî, *el-Mukni'*, 21; Ebû Dâvûd el-Kurtubî el-Ümevî Süleyman b. Necâh, *Muhtasaru't-tebyîn li-hecâi't-tenzîl*, thk. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şarşâl (Medine: Mektebetü'l-Melik Fehd, 1421) (Müellif burada sadece Tahâvî'nin iddiasını aktarmaktadır); Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *el-Beyân fî hattı mushafi Osmân*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Dımaşk: Dâru'l-Gavsânî, 1438), 148; Tayyar Altıkulaç, *el-Mushafu'ş-Şerîf (Medine 1)* (İstanbul: IRCICA-İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2020), 1/47 (Mukaddime).

84 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/298; Muhammed Fehd el-Hârûf, *el-Müyesser fi'l-kırââti'l-'aşre'l-mütevâtire min tarîki Tayyibeti'n-neşr ve'l-kırââti'l-erba'a'ş-şâzze ve tevcîhühâ* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1441), 586.

85 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 14/248.

86 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/18.

87 Detaylı bilgi için bk. Lokman Yılmaz, *Kıraatü'n-nebi -Hz. Peygamber'in Tilâvetine Dair-* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2023).

88 Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 2/210, 330.

kıraatleri ihtiva eden rivayetlere yer vermektedir.[89] İlgili kelimenin resmü'l-mushafa muhalif şekilde okunması üzerinde düşündüğünü ifade eden Tahâvî, söz konusu kıraatin sıhhati hakkında hiçbir değerlendirmede bulunmamakta; meseleye doğrudan mana, dil ve sebeb-i nüzûl açısından yaklaşmaktadır. Neticede *rızk* ve *şükr* kelimeleri birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bir başka açıdan da cümle, her iki kelime ile kullanıldığında da anlamlı bir bütün oluşturmaktadır. Âyetin nüzûl sebebi ise müşriklerin, yağmuru Allah'tan farklı sebeplere bağlamaları şeklinde aktarılmaktadır.[90]

Daha önceki örneklerde görüldüğü üzere resmü'l-mushafa sürekli vurgu yapan Tahâvî'nin bunu bir kıraat olarak zikretmesi ancak onun mushaf hattına açık muhalefetine hiç değinmemesi dikkat çekicidir. Hüsnüniyet ile bakıldığında müellifin bu durumu dillendirmeyi bile gereksiz gördüğü söylenebilir.

Benzer şekilde Kehf Sûresi'nin 86. âyetinde güneşin nerede battığına dair müşkili beyan ederken aynı tavrı sergilemektedir. İbn Mes'ûd'un Yâsîn Sûresi'nin 39. âyetinin لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا yerine ذَٰلِكَ مُسْتَقَرٌّ لَهَا şeklinde okumasının sıhhatine ve mushaf imlâsına muhalefetine hiç temas etmeden söz konusu kıraatin manaya katkısını öne çıkarmaktadır.[91]

Bu meyandaki bir başka örnekte ise Bakara Sûresi'nin 158. âyetini أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا değil أَنْ لاَ يَطَّوَّفَ بِهِمَا şeklinde okuyan bazı sahabilerin isimlerini zikretmekte ve bu okuyuşun mana olarak resmü'l-mushaftaki metinle aynı neticeye vardığına vurgu yapmaktadır.[92]

Bakara Sûresi'nin 238. âyetinde حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلاَةِ الْوُسْطَى buyrulmaktadır. Rivayet kaynaklarında Hz. Peygamber'in zevcelerinden bazılarının yukarıda kaydedilen metnin devamına وَصَلاَةِ الْعَصْرِ ilavesinde bulundukları zikredilmektedir.[93] Bu meseleyi de bir bab başlığı olarak ele alan Tahâvî, mezkûr ilâvenin tilâveten (Kur'an'dan olarak) sabit olduğunu ancak daha sonra neshedildiğini ve Kur'an'dan çıkarıldığını söylemektedir.[94]

3.2.6. Resmü'l-mushafa Âyet Bazında Muhalefet

Kur'an'ın nüzûl sürecinde neshin varlığı bir vakıadır. Daha önceleri âyet olarak okunan bazı pasajların sonradan lafzının kaldırıldığına dair birçok örnek klasik kaynaklarda yer almaktadır.[95] Söz konusu âyetlerin neshedildiğine vâkıf olmayan bazı sahabilerin onların âyet olarak okunmaya devam etmesi gerektiğine dair ısrarları da bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Zira bu durum Kur'an metninin mevsûkiyetini töhmetli hale getirecektir. *Şerhu müşkili'l-âsâr*'da zaman zaman bu konulara da temas edilmiştir. Bu başlık altında mevzubahis konulara dair örneklere yer verilecektir.

89 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 13/211-214.
90 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 214, 216.
91 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 1/254.
92 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 10/90-91.
93 Kāsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 292.
94 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 5/319, 320.
95 Detaylı bilgi için bk. Talip Özdeş, *Kur'an ve Nesh Problemi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 52-117.

Şerhu müşkili'l-âsâr'ın bab başlıklarından olan ve Hz. Aişe'den nakledilen rivayetlerden biri şu şekildedir: "On malum emme ile sütkardeşliğinin oluşacağı Kur'an'dan nâzil olanlardandı. Daha sonra bu, beş emme ile neshedildi. Hz. Peygamber vefat ettiğinde bu Kur'an'dan bir âyet olarak okunuyordu."[96] Tahâvî konuyla ilgili daha muteber olan rivayetlerin esas alınması gerektiğine vurgu yapmakta ve buradaki asıl önemli bir başka soruna dikkat çekmektedir. Eğer bu rivayet sahih olsaydı Kur'an'a ekleme yapılması gerekirdi ve diğer Kur'an âyetleri gibi bu cümlelerin de namazlarda okunması gerekirdi. Ayrıca bu, ashabın Kur'an'dan bir kısmını mushafa yazmadıkları anlamına gelir. Ya da râşid halifelerin cemettiği Kur'an'dan birşeyler geride bırakılmış olur ki bu iddiadan Allah'a sığınılmalıdır.[97]

Sahabe dönemi mushaf cemindeki tartışmalardan biri de *recm âyeti* diye bilinen âyettir. Bu konuda bir âyetin varlığı birçok sahih rivayette nakledilmiştir. Tahâvî ilgili rivayetleri bir bab başlığı altında toplamış ve bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu değerlendirmelerin bir kısmı mushaf imlâsı hakkındadır. Hz. Ömer'in recm âyetinin nâzil olduğuna vâkıf olduğu ancak neshedildiğinden haberdar olmadığına dikkat çeken müellif, râşid haliflerin diğer üçünün ismini vererek onların nesh hadisesinden haberdar olduklarını ve bu sebeple onu mushafa dâhil etmediklerini söylemektedir.[98] "Bir meselede bilen, bilmeyene göre öncelenir." diyen Tahâvî, -her ne kadar Kur'an'ın nüzûlüne vâkıf oluşları çok daha kadim olsa da- Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in, vahiy kâtibi olduğu için Zeyd b. Sâbit'e tâbi olduklarını vurgulamaktadır.[99] Hz. Ebû Bekir'in cemettiği Kur'an uzun süre Hz. Ömer yanında kaldığı halde başta ısrarcı olduğu metni ona âyet olarak eklememesi onun da neshi kabullendiği anlamına gelmektedir.

3.2.7. Tahâvî'nin Resmü'l-mushaf Görüşlerini Şekillendiren Arkaplan

Şerhu müşkili'l-âsâr Tahâvî'nin âhir ömründe -4/10. asrın başlarında- kaleme aldığı eserlerindendir.[100] Dolayısıyla bu eserin vücuda gelmesine özellikle de resmü'l-mushaf meselelerinin kitaba dâhil edilmesine vesile olan ilmî (belki siyasi) ortamın bilinmesine ihtiyaç vardır.

4/10. asır Bağdat merkezli Abbâsî devletinin hükümran olduğu bir dönemdir. Hilâfet merkezi olan Bağdat'ın, kuruluşundan beri aynı zamanda bir ilim merkezi olması her ilim dalı için olduğu gibi kıraat ilmi için de mümbit bir ortam sunmuştur. Aynı tarihlerde -Mısır da dâhil olmak üzere- Kuzey Afrika'nın siyasî ve mezhebî çalkantılarla uğraşıyor olması hilâfet

---

96 Ebû Abdillâh el-Yemenî Mâlik b. Enes, *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ: el-Muvatta*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401), "Rada'", 17; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 43/343; Ebü'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî Müslim, *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ: Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Rada'", 24; Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuha: Sünenü Ebî Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Nikâh", 10.

97 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 11/490-491.

98 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 5/304.

99 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 5/310.

100 Tahâvî, *Müşkilü'l-âsâr*, 1/6 (Muhakkikin mukaddimesi).

merkezine olan rihleleri arttırmıştır.[101] O tarihlerde kıraat alanıyla ilgili başta Bağdat olmak üzere ümmetin en ciddi gündemi ise sahih-şâz kıraat ayrımıdır. Kıraat ilminin kırılma noktalarından olan sahih kıraatlerin yediye hasredilmesi ve diğer kıraatlerin şâz kabul edilmesi bu dönemde İbn Mücâhid (öl. 324/936) eliyle gerçekleştirilmiştir.[102] Aynı Bağdat İbn Şenebûz (öl. 328/939) ve İbn Miksem (öl. 354/965) gibi resmü'l-mushafa aykırı ya da şâz kıraatleri okumada/okutmada ısrar eden kıraat âlimlerine de ev sahipliği yapmaktadır. Bu ısrar ulemâ ve halk arasında ciddi huzursuzluğa sebebiyet vermiş, neticede siyasi erkân ve âlimler huzurunda kurulan mahkemede onlar aleyhine had cezasına hükmolunmuştur. Had, tevbe, sürgün, linç girişimi gibi süreçleri yaşamalarına rağmen her iki isim de tevbelerinde istikrar göstermemişler, ölene kadar şâz ve/veya resmü'l-mushafa aykırı kıraatleri okumaya devam etmişlerdir. Hâlbuki -mesela- İbn Şenebûz'un, tevbesine sadık kalmadığı takdirde katl cezasını peşinen kabul ettiğine dair beyanı da bulunmaktadır. [103] Ancak anlaşıldığı kadarıyla onun, resmü'l-mushafa aykırı okuyuşlara devam etmesine rağmen katl cezası uygulanmamıştır.

Rivayet kültürünün yaygın olduğu ilk dört asırda nakillerden beslenen resmü'l-mushafa muhalif okuyuşların birden terk edildiğini söylemek zordur. Her ne kadar Bağdat'takine benzer bir durumun Mısır'da da var olduğu şeklinde bir bilgiye ulaşılamamış olsa da bu ihtimalin varlığı imkân dâhilindedir. Binaenaleyh Mısır kurrâsının rihleler sebebiyle şâz kıraatlere vâkıf oldukları ve bu hususta eser bile telif ettikleri bilinmektedir.[104] Bundan ziyade İbn Miksem ve/veya İbn Şenebûz'a talebelik yapmış Mısırlı kurrânın resmü'l-mushafa aykırı kıraatleri ve bunlara dair tartışmaları kendi beldelerine getirdikleri düşünülmektedir. Ebû Ahmed Abdullah b. el-Huseyn es-Sâmirî (öl. 386/996),[105] Gazvân b. el-Kâsım el-Mâzinî (öl. 386/996),[106] Ebü'l-Kâsım Abdullah b. İbrahim (öl. 307/920)[107] gibi isimler bu bağlama örnek olarak verilebilir.

Meselenin Mısır vesair Kuzey Afrika beldelerine taşınmasında etkili olduğu düşünülen diğer etken de Endülüs ile Bağdat güzergâhında seyahat eden ilim taliplerinin Mısır'da konaklamaları, orada ders almaları/vermeleridir.[108] Bunların arasında şâz/resmü'l-mushafa

---

101 bk. Abdülkerim Özaydın, "Bağdat (Kültür ve Medeniyet)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/437; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/228-229; Cengiz Tomar, "Mısır (Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/560.

102 bk. Mehmet Dağ, "Kırâat İlminde Şâzz Kavramı -Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-", *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 7/2 (Ekim 2007), 73-74.

103 Geniş bilgi için bk. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/203; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/299, 301; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 2/552, 598; Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/414; Nüveyrî, *Şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kırââti'l-'aşr*, 1/135.

104 Mesela İbn Mücâhid'e de talebelik yapmış olan İbn Eşte (öl. 360/971) bk. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 2/617.

105 İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/415.

106 Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/489.

107 İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/484.

108 Güzergâhlar ve buralardaki etkileşim için bk. Abdulhalim Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), 97-112.

aykırı kıraatlerde ısrarcı olan mezkûr âlimlere talebelik yapan birçok kıraatçinin ismi de kaynaklarda geçmektedir.[109]

Tahâvî İslâm dünyasının 3-4/9-10. asırda kıraatle ilgili en önemli sorunları arasında yer alan resmü'l-mushafa ittiba meselesine bigâne kalmamış kıraat, fıkıh, hadis, akaid vs. konularındaki müktesebatına istinad ederek soruna dair çok yönlü değerlendirmelerde bulunmuştur. Hatta ittibanın mahiyeti, önemi ve caiz olan noktalarını açıkladıktan sonra -onunla aynı dönemde Bağdat ulemâsının verdiği gibi- *katl* fetvası vermiştir. Şu kadar var ki söz konusu muhalefette ısrarın *irtidad* anlamına geldiğine hükmetmesi, diğer ridde hükümlerine müsavi görmesi ve kanının helal olacağını söylemesi yönüyle kendi devrine göre en katı fetvayı en net şekilde ifade ettiği söylenebilir.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Hz. Osman döneminde çoğaltılıp farklı İslâm beldelerine gönderilen mushafların imlâ hususiyetleri kıraat ilminin önemli meselelerinden biridir. Arap yazısı o dönemde henüz yeterince olgunlaşmamış olsa da sahabe icmâsıyla kabul gören bu yazım şekli kıyamete kadar yazılacak ve okunacak mushaflar için bazı değişmez kurallar ortaya koymuştur. İslâm'ın ilk döneminde tedrîciliğin bir gereği olarak vahyin telaffuzunda verilen ruhsatların da kaldırılması anlamına gelen bu vakıa resmü'l-mushaf olarak isimlendirilmektedir. Bu mesele diğer ilim dallarında olduğu kadar kıraat ilminin de önemli şahsiyetlerinden olan Tahâvî'nin gündeminde yer almaktadır.

Tahâvî birbirine zıt gibi görünen ya da hatalı anlaşılan rivayetleri uzlaştırmak ve onların doğru anlaşılmasını sağlamak için *Şerhu müşkili'l-âsâr* isimli eserini kaleme almıştır. Mezkûr eserde resmü'l-mushafa dair meseleler bazen müstakil bab başlığında bazen de ilintili konularla bağlantılı olarak muhtevada ele alınmaktadır. Müellifin sadece mevzubahis eserinde bu meselelere temas ettiği tespit edilmiş diğer eserlerinde mushaf imlâsına dair bir açıklamaya rastlanılmamıştır.

Resmü'l-mushaf meselesinin en ciddi şekilde tartışılmaya başlandığı dönemin 3/9. asrın sonu 4/10. asrın başı olduğu görülmüştür. Bu dönemde her bölgede Hz. Osman mushaflarına muhtemel münferid muhalefetlerden ziyade asıl sorunun nakle müstenit olarak ve kıraatçi vasfıyla yapılan muhalefetler olduğu dikkat çekmiştir. Zira söz konusu âlimlerin aynı zamanda sahih kıraatlerin birçoğunun râvi ya da tarîk düzeyinde aktarıcısı olarak da adları geçmektedir. Bağdat'taki bu *büyük âlimlerin* ilgili konudaki tercihleri birçok yoldan Mısır'a da ulaştığı halkın ve ulemânın gündemini meşgul ettiği neticesine ulaşılmıştır.

Birçok telif eseri olan Tahâvî'nin en azından bir kıraat âlimi cihetiyle resmü'l-mushaf meselesine vâkıf olduğu inkâr olunamaz. Buna rağmen sadece ömrünün sonlarında kaleme aldığı *Şerhu müşkili'l-âsâr*'da bu meseleye hem de çok yönlü olarak yer vermesi bölgede

[109] Örnek isimler için bk. Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî İbnü'l-Faradî, *Târîhu'l-'ulemâi ve'r-ruvâti li'l-'ilmi bi'l-Endelüs* (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1408), 1/283, 285, 288, 368-369, 379.

tartışmaların tarihsel seyrine dair zikredilen kanaatimizi teyit etmektedir. Haddizatında eserin tanıtımında bahsedildiği gibi müellif mezkûr eserinde, tartışılan ve hatalı anlaşılan konuları vuzûha kavuşturmak gayesi gütmektedir.

Tahâvî'nin meseleyi ele alış biçiminin çok yönlü oluşu onun birçok ilim dalında mütebahhir olduğunu da göstermektedir. Zira bir eserci (muhaddis-müverrih) olarak mushaf imlâsının tarihsel sürecini çok detaylı şekilde açıklamaktadır. Bir fakîh olarak icmânın varlığı ve bağlayıcılığına vurgu yapmaktadır. Bir kıraatçi olarak resmü'l-mushafa mülhak konuların cevaz boyutunu kıraat imamlarının tercihlerini de aktarmak sûretiyle tartışmaktadır. Bir tefsirci olarak bazı kıraatlerin rivayeten sabit olsa da neshedildiğine, bazı kıraatlerin de manaya tesirine işaret etmektedir. En nihayetinde bir akaitçi olarak resmü'l-mushafa muhalefetin caiz olmayan boyutunda ısrarın kişiyi dinden çıkaracağına hükmetmektedir.

Sonuç olarak başta kıraat ilmi olmak üzere İslâmî ilimlerin birçoğunda mevkisi tartışılmaz olan Ebû Ca'fer et-Tahâvî, kıraat ilminin önemli meseleleri arasında yer alan resmü'l-mushaf meselesi hakkında henüz mevzuyla ilgili müstakil eserler telif edilmeden önce kıymetli değerlendirmelerde bulunmuştur. Onun bu meselede ki değerlendirmeleri hem kendi döneminin tartışmaları ve bu tartışmalar karşısındaki duruşunu yansıtması açısından hem de kendinden sonraki ulemânın görüşlerine rehberlik etmesi açısından ehemniyet arz etmektedir.

Yazarlık Katkısı

Araştırma tek yazarlı olarak yürütülmüştür.

Etik Kurul Beyanı

Araştırmamız doküman incelemesine dayalı olup etik kurul onayı gerektirmemektedir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Ahmed, Abdullah Nezîr. *Ebû Ca'fer et-Tahâvî*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1991.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Akaslan, Yaşar. "Resmü'l-Mushaf Literatürü Açısından Kâsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî'nin 'Akîletü Etrâbi'l-Kasâid fî Esne'l-Mekâsıd'ı". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 10/1 (2023), 255-277. https://doi.org/10.33718/tid.1232794

Akcan, Resul. *Mushaf İmlâsının İrfânî Yorumu -Merrâkuşî Örneği-*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022.

Altıkulaç, Tayyar. *el-Mushafu'ş-Şerîf (Medine 1)*. 2 Cilt. İstanbul: IRCICA-İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2020.

Altıkulaç, Tayyar. *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme: İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: IRCICA-İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2015.

Aytekin, Arif. "el-Akīdetü't-Tahâviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/259-260. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1983.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*. thk. Mustafa Abdülkadir 'Atâ. 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417.

Bâkıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basrî. *el-İntisâr li'l-Kur'ân*. thk. Muhammed İsâm el-Kudât. Amman/Beyrut: Dâru'l-Feth/Dâru İbn Hazm, 2001.

Başal, Abdulhalim. *Endülüs'te Kıraat İlmi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şuabü'l-îmân*. thk. Abdulâlî Abdülhamid Hamid. 14 Cilt. Bombay: Mektebetü'r-Rüşd, 1423.

Bostan, Osman. "Mushaf'ın Tarihi Süreç İçerisinde Geçirdiği Tasnifler". *13. Uluslararası Kültür, Medeniyet ve Sosyal Bilimler Sempozyumu*. ed. Abdüsselam Ali Ahmed. 101-106. Mısır: İKSAD Yayınları, 2023.

Buhârî, Hasan b. Abdülhamid b. Abdülhakim. *Menhecü'l-imâm et-Tahâvî*. Mekke: Ümmü'l-kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1422.

Çetin, Nihad M. "Arap (Dil)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 276-309. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Dağ, Mehmet. "Kırâat İlminde Şâzz Kavramı -Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-". *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 7/2 (Ekim 2007), 57-110.

Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman. *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırââti's-seb'i'l-meşhûre*. ed. M. Kemal Atik. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1420.

Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman. *el-Muhkem fî 'ilmi nakti'l-mesâhif*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Beyrut/Dımaşk: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2017.

Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman. *el-Mukni' fî ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr ma'a Kitâbi'n-nakd*. thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî. Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâtü'l-Ezheriyye, ts.

Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ. *İthâfü fuzalâi'l-beşer bi'l-kırââti'l-erba'ate 'aşer*. thk. Enes Mehre. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1427.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuha: Sünenü Ebî Dâvûd*. 23 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Gezer, Süleyman. *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2015.

Hamed, Gânim Kaddûrî. *Resmü'l-Mushaf: dirâse lugaviyye târihiyye*. Bağdad: el-Lecnetü'l-vataniyye li'l-ihtifâl, 1982.

Hamîdullah, Muhammed. *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi: Özellikleri, Tedvini, Türkçe ve Batı Dillerine Yapılan Tercümeleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1993.

Hârûf, Muhammed Fehd. *el-Müyesser fi'l-kırââti'l-'aşre'l-mütevâtire min tarîki Tayyibeti'n-neşr ve'l-kırââti'l-erba'a'ş-şâzze ve tevcîhühâ*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1441.

Havuz, Hasan Hüseyin. "Âsım Kıraatinin Senedi ve Şu'be-Hafs Rivayetlerinin Temellendirilmesi". *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 12 (29 Aralık 2020), 105-128.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kāsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.

İbn Ebî Dâvûd, Abdullah b. Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Kitâbü'l-Mesâhif*. thk. Muhammed b. 'Abde. Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 1423.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Mektebü'l-matbuati'l-İslâmiyye, 2002.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1398.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kasım b. Abdullah. *Tâcü't-terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1413.

İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Musa b. el-Abbas et-Temîmî. *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât*. thk. Şevkî Dayf. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1400.

İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed es-Sadefî el-Mısrî. *Târîhu İbn Yûnus es-Sadefî*. thk. Abdülfettah Fethî Abdülfettah. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.

İbn-i Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed Hadramî. *Mukaddime*. çev. Halil Kendir. 2 Cilt. Ankara: Yeni Şafak, 2004.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırââti'l-'aşr*. thk. Zekeriyya Umeyrât. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 4. Basım, 2011.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *el-Beyân fî hattı mushafi Osmân*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Dımaşk: Dâru'l-Gavsânî, 1438.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. 3 Cilt. b.y.: Mektebetü İbn Teymiyye, 1351.

İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî. *Târîhu'l-'ulemâi ve'r-ruvâti li'l-'ilmi bi'l-Endelüs*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 2. Basım, 1408.

İbnü'l-'İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkadir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed. *el-Fihrist*. ed. Abdulkadir Coşkun. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

İltaş, Davut. "Tahâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 385-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

İzmirli, İsmail Hakkı. *Tarih-i Kur'an*. İstanbul: Böre Yayınevi, 3. Basım, 1956.

Karadut, Ahmet. "Ebu Ca'fer et-Tahâvî Hayatı ve Eserleri". *Diyanet İlmî Dergi* 19/2 (1983), 53-64.

Kāsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd el-Herevî el-Ezdî. *Fedâilü'l-Kur'ân*. thk. Mervan Atıyye vd. Beyrut/Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1995.

Kattân, Mennâ' Halîl. *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Riyâd: Mektebetü'l-Maârif, 3. Basım, 1432.

Kevserî, Zâhid. *el-Hâvî fî sîreti'l-İmâm Ebî Ca'fer et-Tahâvî*. Kahire: Matbaatü'l-envâr, 1368.

Krenkow, Fritz. "Tahâvî". *İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: MEB Yayınları, 1978.

Küçük, Hüseyin - Gül, Ali Rıza. "Ignaz Goldziher'in Kur'ân Kırâatlerine Yönelik İddiaları Üzerine Resmü'l-Mushaf Bağlamında Bir Değerlendirme". *Sultan İlahiyat Araştırmaları Dergisi (SİAD)* 2/1 (2024), 49-61. https://doi.org/10.5281/ZENODO.12579514

Mahmûd, Abdülmecid. *Ebû Ca'fer et-Tahâvî ve eseruhû fi'l-hadîs*. Kahire: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1975.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh el-Yemenî. *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ: el-Muvatta*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401.

Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât*. thk. Abdülfettah İsmail Şelebî. Kahire: Dâru Nehdati Mısır, ts.

Mübârekfûrî, Ebü'l-'Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahim. *Tuhfetü'l-ahvezî bi-şerhi Câmi'i't-Tirmîzî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.

Müslim, Ebü'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî. *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ: Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 23 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Müstağfirî, Ebü'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tez. *Fedâilü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed b. Fâris. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427.

Nüveyrî, Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali. *Şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kırââti'l-'aşr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Özaydın, Abdülkerim. "Bağdat (Kültür ve Medeniyet)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/437-441. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Özdeş, Talip. *Kur'an ve Nesh Problemi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2. Basım, 2018.

Özel, Ahmet. *Hanefi Fıkıh Alimleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2006.

Salihoğlu, Alaaddin. "Rizeli Hafız Hüseyin Efendi ve Râ'iyye Şerhi Adlı Yazma Eseri". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2020), 119-138.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *Edebü'l-imlâ' ve'l-istimlâ'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1981.

Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh. *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*. thk. Hâlid Abdülğanî Mahfûz. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.

Seyyid, Eymen Fuâd. "Fâtımîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/228-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Süleyman b. Necâh, Ebû Dâvûd el-Kurtubî el-Ümevî. *Muhtasaru't-tebyîn li-hecâi't-tenzîl*. thk. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şarşâl. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Melik Fehd, 1421.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1387.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Mahmûd Muhammed Şakir - Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, ts.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Müşkilü'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnaût. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.

Tahhân, Mahmûd. *Teysîru mustalahi'l-hadîs*. Kuveyt: Dâru't-Türâs, 6. Basım, 1404.

Tomar, Cengiz. "Mısır (Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/559-563. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Yılmaz, Lokman. "Bir Kıraatçi Olarak Ebû Ca'fer et-Tahâvî ve Müşkilü'l-âsâr'da Kıraatler". *Diyanet İlmi Dergi* 59/3 (2023), 817-848. https://doi.org/10.61304/did.1269641

Yılmaz, Lokman. *Kıraatü'n-nebi -Hz. Peygamber'in Tilâvetine Dair-*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2023.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*. thk. Tayyar Altıkulaç. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.

Zehebî, Ebû Abdillah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Bürhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 1426.